

Колесник Ірина Іванівна,
доктор історичних наук, професор,
академік Української академії історичних наук,
провідний науковий співробітник відділу української історіографії
Інституту історії України НАН України
ikolesnyk2002@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ МЕТАНАРАТИВ ТА ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ: НОВА МОДЕЛЬ ПІЗНАННЯ

The article is devoted to the analysis of the features of the metanarrative in the Global Age. Since the 1990s a new generation metanarrative has been associated with global history. Global history is a polysemantic concept. It can be interpreted, on the one hand, as a new historical ideology of a globalizing world, other, as a type of modern historical writing in the form of transnational history and histoire croisée. If the classic metanarrative of the 19th century was focused on the nation-state as a universal unit of historical analysis, then the metanarrative of the 21st century is perceived within the framework of horizontal historiography, the theory of «multiple modernities». The challenge for Ukrainian historians is to combine modern ideas and approaches along with national traditions for writing new type metanarrative.

Keywords: metanarrative, Global Age, global history, transnational history, histoire croisée, Ukrainian historiography, cognition model.

Метанаратив в історії

Метанаративи, великі, повні, узагальнюючі історії існували від початку й мали понад двотисячолітню традицію, засновану на визнанні та ствердженні «духовної, моральної, культурної вищості єгипетської, елліністичної, візантійської, ісламської, конфуціанської, індійської, африканської та інших цивілізацій». Такий стан речей є цілком природним, адже претензії «на культурну, модальну перевагу властиві будь-якому націоналізму та не є монополією Заходу» [8, 32-33]. Дійсно, націоналізм і націоналістична історіографія не являються суто європейським феноменом чи монополією країн західного ареалу. Вважається, що відчуття націоналізму природне для будь-якої історіографії.

Виникнення класичного метанаративу припадає на XIX ст., коли на європейському континенті відбувається процес творення національних держав і світових колоніальних імперій внаслідок встановлення економічної, технологічної та культурної вищості Європи над іншими країнами й народами світу. Повсюди нав'язуються стереотипи європейського мислення та стандарти історієписання як засіб ідеологічного впливу й політичного тиску. У цей період відбувається остаточне оформлення європоцентризму (eurocentrism), що стверджував абсолютне домінування Європи, культ національних держав (на зразок розвинутих країн Європи), нав'язував іншим країнам європейські канони мислення й історичного письма. Саме на XIX ст. припадає створення «нового націоналізму». Ідеал метанаративу XIX ст. – це наратив прогресу, який був онтологічно пов'язаний із державою. Триумф історії як методу – це результат «романтичної революції». Дух та смак історії принесли в літературу й історієписання романтики, котрі у своїх рицарських романах виступали авторами численних національних історій. Ідея націєцентричної історії, котра домінувала в європейському історієписанні XIX–XX ст., була зіперта на класичну ньютонівську модель часопростору. Справа в тому, що в індустріальному суспільстві час зберігає лінійний характер, проте набуває динамічності, постає як «час-стріла». Динамічність часу в індустріальну добу розширює кордони соціального простору й одночасно утримує його цінність та цілісність. Розвиток залізничного сполучення породжував у суспільстві відчуття єдності. Невипадково, саме в індустріальну епоху людина почала сприймати власне життя як біографію.

Проте на зламі XIX–XX ст. некласична геометрія М. Лобачевського та теорія відносності А. Ейнштейна порушили ньютонівську картину світу зі властивими їй уявленнями про абсолютний характер і незалежні один від одного простір і час. У результаті час в історієписанні є і простором. Як наслідок у XX ст. виникли ідея хронотопа М. Бахтіна й концепція «місць пам'яті» П. Нора. Наприкінці XX ст. постмодерністи взагалі заговорили про «смерть гранд-наративу» (Ж.-Ф. Ліотар). Постіндустріальне, інформаційне суспільство, в інтерпретації М. Кастельса, являє собою рухливу, гнучку структуру потоків інформації та комунікацій. В інформаційно-мережевому суспільстві радикально змінюються уявлення про час і простір, відбувається ущільнення часу, ефект імплузії. Основною рисою часу в мережевому суспільстві вважається гнучкість, що дозволяє його «стискати» й «розтягувати». Символом нового сприйняття соціального простору стає образ «глобального села» М. Маклюєна. Миттєва передача інформації та реагування щодо неї руйнує лінійні уявлення про хронотоп. Відтак втрачає сенс дихотомія центр – периферія, котрі опиняються в єдиному інформаційному просторі. Словом, просторово-часова компресія стала віссю процесів глобалізації. При тому компресія, стиснення часу у новітньому світі, який глобалізується, є прямим наслідком низки технологічних і соціальних революцій XX ст.

Нова концепція часопростору в добу глобалізації створює сприятливі можливості й відкриває унікальні перспективи щодо появи й якості національних, регіональних і локальних наративів. Метанаратив упродовж XX ст. мав доволі драматичну історію. Національний метанаратив, як відомо, конструювався навколо такої ключової категорії, як «національна держава». Саме національно-державницький наратив є доробком «західного колоніалізму та імперіалізму» [2, 405]. На рубежі XX–XXI ст. крах колоніалізму, кінець «холодної війни», підйом ісламу, криза марксизму призвели до радикальної зміни традиційного образу національного метанаративу.

Яким же має бути метанаратив у рамках глобальної історії? На думку П.О'Браєна, він мусить абстрагуватися від національних, регіональних, етнічних і релігійних традицій, адже слід усвідомлювати «стану людини, яка впродовж тисячоліть перебувала під дією глобальних впливів, котрі змішувалися з місцевими елементами в усіх наявних вимірах» [8, 38].

Глобальна історія як концепт

Для розуміння задач і перспектив сучасного метанаративу важливо з'ясувати, що таке глобальна історія. Сам термін «глобальна історія» виникає в 1990-х рр. й був запозичений із сфери права, економіки, бізнесу та громадських рухів. Від початку в академічному середовищі навколо глобальної історії розгорнулися дебати. Сприйняття самого концепту було неоднозначним: чимало істориків ставилися до нього скептично, інші не сприймали зовсім, деякі пов'язували з ним пошук нових моделей пізнання.

Обсяги літератури з предмету щорічно зростають, потоки інформації збільшуються в геометричній прогресії. Примітно, що упродовж останніх десятиліть сформувалася ціла когорта глобальних істориків, проте ідеологічного консенсусу між ними щодо глобальної історії й досі немає. В історіографічних дебатах з приводу глобальної історії конкурують самі різні інтерпретації та дефініції: її ототожнюють із «світовою», «універсальною», «всесвітньою» історією, чи то пов'язують з «транснаціональною», «заплутаною», «зв'язаною», «перехресною» історією, «новою компаративною історією», культурним трансфером [4, 13-20].

У такій ситуації конструктивною є точка зору професора Уппсальського університету Р.Тоштендаля, який наголошує, що глобальна історія сьогодні не сприймається як історія світу або історія всього людства. На його думку, глобальна історія пов'язана з такими поняттями, як «перехресна історія» (*histoire croisée*) і «транснаціональна історія». Він проти ототожнення глобальної історії із «транснаціональною» чи «наднаціональною». Транснаціональна історія, в його розумінні, «виходить за рамки національної (державної) історії й дає можливість осмислити такі аспекти минулого, які зазвичай перебували у затінку національної проблематики». Цілком слушною є думка дослідника про те, що транснаціональна історія – це (різно)вид глобальної історії. Цей тип глобальних досліджень «базується на оптимальній нормі, що підкреслює плідність і важливість виходу за національні чи державні кордони та ігнорування джерел державного характеру» [5, 100-101].

Як на мене, глобальна історія є інтелектуальною проекцією інформаційно-мережевого суспільства, тому у сучасній науковій свідомості конкурують два підходи-погляди на глобальну історію: комунікаційний та інформаційний. Перший репрезентує глобальну історію з перспективи комунікацій, тобто відтворює образи взаємодії суспільств, культур, цивілізацій, територій, а засновником його вважається В. Макнілл. Другий підхід презентує глобальну історію з погляду потоків інформації, у рамках міждисциплінарного простору природничих і гуманітарних наук, таксономічних процесів довгої тривалості поза національних, регіональних й культурних меж у сучасному світі та проекціях минулого.

Беззаперечно, концепт «глобальна історія» / «сучасна глобальна історія» має полісемантичний характер та розмаїтий аналітичний спектр. Його слід розглядати у широкому і вузькому смислі слова. У широкому розумінні глобальна історія виступає як соціальний конструкт, історична ідеологія світу, який глобалізується, та й суттєво

відрізняється від попередніх історіографічних канонів і традицій – позитивізму, марксизму, постмодернізму, мультикультуралізму та інших «-ізмів».

У вузькому розумінні глобальна історія постає як типи сучасного історієписання – транснаціональна та перехресна історії. Тож глобальна історія, будучи продуктом глобалізації, має своїм методологічним підґрунтям інтернет-революцію, а філософською основою – планетарне мислення – маркер доби антропоцену, «віку людини» (age of man) [7, 179].

Глобальна історія як ідеологія глобалізованого світу

Звісно, як ідеологія вона суттєво відрізняється від попередніх історичних парадигм (гегельянство, перший і другий позитивізми, марксизм) і має певну специфіку.

По-перше, вона критично ставиться до супертеорій, загальних законів історії. На рубежі XX–XXI ст. історики також заговорили про недостатність тотальних хронологій історичних подій, про відмову від універсальної історичної теорії, про те, що існує не єдина історія, а багато історій, різних за типами, ритмами та модусами. Історики глобальної історіографії Г. Іггерс і Е. Ван також констатували факт невизнання глобальною історією історичної теорії: «Глобальна історія не передбачає наявності ясної теорії історичного розвитку, вільного наративу; вона взагалі відмовляється від останнього як складової спадку західного імперіалізму» [2, 425].

Отже відмова від ідеї домінування універсальних історичних законів слугує засобом розуміння співвідношення розвитку передових країн Європи та «народів без історії». Традиційно історики сприймали минуле як історію держав, націй, формацій, культур, цивілізацій. Нині глобальна історія пропонує альтернативні підходи, що актуалізують ідею горизонтальної історії, котра розкриває «логіку історії» у множині, як-то «колоніалізмів, модернізацій, індустріальних революцій» [3, 80]. Ідея множинності історії відома у вигляді концепції «численних модерностей» (multiple modernities) американсько-ізраїльського соціолога Ш.Айзенштадта, котрого називають її «головним архітектором» [6].

По-друге, глобальна історія як ідеологія виступає проти культу національної держави та радикально урівнює у просторі світової історії всі народи, етноси і країни, у тому числі «народи без історії». Упродовж XIX–XX ст. культ національної держави домінував у науковій програмі європоцентризму та мав агресивний вплив на історичну свідомість «бездержавних» народів у самій Європі, котрі прагнули «підтягнути» своє минуле до європейського зразка, конструювати локальні наративи в націєцентричному ключі. Невипадково XIX ст. вважається «століттям націоналізму». Проте радикальні зміни у суспільній свідомості та академічній сфері зумовили інше ставлення до націоналізму й теорій націоналізму як феномену європоцентризму. Йдеться про перегляд жорстких дефініцій, уніфікацію поняття «нація», а також визначення самоцінності різних культур та певних соціальних груп. Примітно, що в американській історіографії під сумнівом опинилося поняття «нації»: державні програми (стандарти, 1995 р.) із національної та всесвітньої історії у США, зазначають Г. Іггерс та Е. Ван, відмовились від уніфікованого розуміння поняття «нація», наголошуючи на розмаїтті культур та ролі жінок і меншин в історії, що створює нові можливості глобальних міжкультурних досліджень [2, 412].

Глобалізація створює розмаїття темпоральностей і просторів, котрі продукують модерні образи національної історії. На відміну від історичної науки XIX–XX ст. глобальна історія як нова історична ідеологія не абсолютизує національну державу в якості одиницю історичного дослідження, проте не заперечує можливість створення метанаративів, національних і локальних наративів для глобальної історії.

По-третє, принципова відмінність глобальної історії від попередніх ідеологій полягає у відмові від есенціалістського розуміння історії. Для попередньої доби в історії історієписання характерним був саме есенціалістський підхід, у руслі якого поняття «цивілізація», «формація», «нація», «клас» тощо сприймалися наче історична даність, існуючі сутності.

Заслугує на увагу ставлення глобальних істориків до проблеми цивілізацій із перспективи глобальної історії. Так, представник британської школи глобальних істориків П. О'Браєн наголошує, що сам термін «цивілізація» був штучним, сформованим поколіннями європейських істориків-ерудитів – ці «сконструйовані цивілізації» (constructed civilization) сприймалися ними як «унікальні й однорідні». Дослідник скептично ставиться до перспектив і можливостей концепту «цивілізація», адже ця «сконструйована сутність» культивує ідею вищості, зверхності як в історіях, так і у соціальних науках, та виступає таким собі законодавцем стосовно ознак «цивілізацій, націй, культур, регіонів, суспільств, співтовариств у всесвітньому вимірі аж до наших днів» [8, 24].

По-четверте, важливою рисою ідеології глобальної історії стала криза європоцентризму. На практиці це означає відмову від гегемонії та нав'язування «іншим» європейського типу історичного письма й визнання рівнозначності різних історіографічних традицій і видів історієписання, як-от китайське, ісламське, східноазіатське, індійське, африканське та ін. Завдяки постколоніальній критиці всі типи історичного письма вважаються самодостатніми, самоцінними, а їх використання – запобіжником рецидивів неокolonіалізму у глобальній історії.

По-п'яте, ще одна ознака нової історичної ідеології – «емпіричний поворот» в історії. На думку німецького дослідника Юргена Остергаммеля, цей поворот означає відхід від історіософських схем, супертеорій та історичних фантазій [9]. Водночас «емпіричний поворот» в історії не передбачає відмову від теорії взагалі. Актуальними для глобальних істориків видаються «теорії середнього рівня» (middle-range theory). Це поняття запропонував Роберт Мертон у 1947 р. Сенс такого підходу полягає в тому, що надмірна генералізація та узагальнення поступаються процедурам історичного аналізу, коли емпіричні узагальнення перевіряються на практиці. Адже методологічний базис глобальних історичних досліджень становлять саме теорії середнього рівня: світ-системний аналіз (І. Валлерстайн, А. Франк), який, до речі, нині піддається критиці за надмірний детерміністський, економоцентричний, редукціоністський характер; теорії модернізації, котрі, незважаючи на кризу марксизму, вижили і змінили форми репрезентації; принципи постколоніальної критики (орієнталізм Е. Саїда, мультикультуралізм / subaltern studies Д. Чакрабарті та ін.) [1]. Зasadничим принципом ідеології глобальної історії є принцип міжсистемної і внутрішньосистемної взаємодії (І. Іонов). У цілому, глобальна історія як ідеологія та новий напрям в науці ХХІ ст. цілком вписуються в методологічний фрейм постнекласичної науки.

Типи глобальних досліджень

На практиці глобальна історія презентує й нові типи історієписання, як-от транснаціональна історія та перехресна історія. Термін «транснаціональний» утвердився в американській історії у 1990-х рр. Прибічники англосаксонської традиції пов'язували транснаціональну історію з масштабними процесами, великими структурними моделями, потоками. Її предмет становить: 1. глобальна історія товарів (цукор, чай, кава, срібло, опіум, бавовна, шовк тощо); 2. економічна діяльність (банківська справа, торгівля, промисловість, транспорт); 3. соціальні та міжособисті відносини; 4. загальні теми, як-от політика, військова справа, а також наука; 5. глобальна біографія, котра містить вивчення

життєвих світів людини (наприклад, біографії римського раба та китайської наложниці доповнюють глобальну історію рабства й сексуальної експлуатації). Отже транснаціональна історія виходить за певні національно-державні й територіальні рамки. Вона також має свою структуру: географії, хронології, теоретична базу, «із запозиченням методів природничих і соціальних наук» [8, 36-38].

По-різному історики окреслюють хронологічний контур транснаціональних досліджень. Дехто пов'язує транснаціональну історію з сучасністю або близьким минулим, XIX–XX ст. Інші розширюють її хронологічні межі до пізнього середньовіччя та ранньомодерного періоду, зокрема історичного відрізка, що передував промисловій революції.

Різновидом глобальної історії поряд із транснаціональною виступає «перехресна» історія. Вона має чимало синонімів: французькою це *histoire croisée*, англійською *entangled history* – заплутана історія, а також *connected history* – зв'язана історія. Думаю, усі ці поняття сприймаються та використовуються як синоніми, і у цьому немає конфлікту, адже всі вони дуже близькі за змістом, а нюанси й відмінності пояснюються прагматичними цілями конкретного дослідника.

Зазначимо, що «перехресна історія» як концепт та історична перспектива виникають і поширюються у колі європейських дослідників. Вона здебільшого орієнтована на мережі міжкультурних зв'язків, взаємовпливи, обміни, міграції і виступає засобом критики ідеології європоцентризму. Більш того саме перехресна історія є експериментальним майданчиком при конструюванні метанаративів нового покоління в рамках глобальної історії. Вона щонайбільше корелюється з методологією горизонтальної історіографії, що набуває популярності в добу глобалізації. Мережі культурних, політичних економічних, духовних зв'язків, а також процеси зіткнень, взаємодії, конкуренції і співпраці – усе це разом становить сучасний набір тем і сюжетів глобальних, національних та локальних студій істориків у глобалізованому світі.

З перспективи «перехресної» історії можливо сприймати й українське минуле. Українські землі-території споконвічно перебували на перехресті торгівельних, культурних зв'язків та міграційних потоків з цивілізованого Півдня на дику Північ, з багатого азійськими товарами та культурними традиціями Сходу до Заходу, де європейські країни набували темпів розвитку й розкручували маховик економічної, ідеологічної, технологічної експансії. Поліетнічність населення, мовна свобода, прозорість культурних кордонів, толерантне ставлення українців до інших релігійних конфесій створювало ґрунт для взаємодії й співпраці з сусідніми етносами, народами, країнами. Зміна на українських територіях форм політичного правління (князівських федерацій, монархій, імперій), економічних устоїв та місцевих еліт також є елементом перехресної історії.

На нашу думку, саме модель перехресної історії є засобом інтеграції української минулого у глобальний історичний контекст. Така модель надає національному метанаративу риси інклюзивності, цілісності й визначає перспективи вітчизняного історієписання найближчих часів.

Нова модель пізнання

У підсумках констатуємо, що класичний великий наратив традиційно базувався на усіляких хронологіях, генеалогіях, монолінійній моделі розвитку, що була зіперта на історичні закони. У фокусі уваги істориків знаходилася національна держава – визначальна одиниця історичного аналізу. На межі XX – XXI ст. змінюються стандарти професійного історієписання й виникають наративи нового покоління.

Метанаратив доби глобалізації, по-перше, орієнтований на горизонтальні конфігурації. Отже традиційні в історіографії моделі по вертикалі (у часі) доповнюються новими моделями горизонтальної (у просторі) історіографії. Так, принципи горизонтально-інтегративної методології у сучасній історіографії реактуалізує концепція численних модерностей Ш. Айзенштадта. У новій пізнавальній моделі глобальних історичних досліджень категорії, котрі відображають логіку й поступ історії, постають у множині, тобто у вигляді модернізацій, індустріальних революцій, колоніалізмів, воєн, революцій. Концепція «множинності сучасностей» поєднується з такими глобальними викликами нинішньої епохи, як-от проблеми навколишнього середовища, голод, права людини

По-друге, для метанаратива у глобальній історії характерна відмова від національної держави як універсальної й єдиної одиниці історичного аналізу, що означає визнання самотності й самоцінності власної історії.

По-третє, нова модель метанаративу передбачає глобальний підхід у вигляді транснаціональної та перехресної історій. Вони фіксують численні історичні потоки, мережі, слугують ключем щодо переосмислення точки перетину минулого й теперішнього, історії та соціальної реальності.

По-четверте, важлива риса метанаративу на полях глобальної історії є поєднання сучасних підходів із національними традиціями історієписання. Важлива опція – динамічне реагування на виклики нових термінів, ідей-концептів, теорій, їх верифікація на матеріалах близького й віддаленого минулого своєї країни.

По-п'яте, перспективи й водночас ризики написання метанаративів у глобальній історії зумовлені тим, що вони пишуться на національних мовах та для національної аудиторії. У ситуації глобалізації науки і професії історика дієвим інструментом пізнання й комунікації виступає діалог академічних культур та національних історіографій.

Яка ситуація з метанаративом в українській історіографії? Україна, як й інші держави Центрально-Східної Європи, також орієнтована на створення переконливого національного наративу. Ключовим пунктом націоналістичної програми українства залишається ідея незалежної держави. Безумовно, націоналістична історіографія в Україні потрібна нинішнім українським елітам, адже вона слугує засобом підтримки національного й політичного престижу нашої країни у глобалізованому світі. Безперечно, українська націоналістична історіографія відчуває нові виклики та прагне до змін: вона мусить продовжити, розширити хронологічні межі української історії в давнину, подати історично обґрунтовану просторово-територіальну експозицію вітчизняного минулого, орієнтуватися на збалансований опис відносин України з сусідніми країнами та народами.

Нині перед українськими істориками постала низка завдань: 1. входження до співтовариства глобальних істориків; 2. рецепція новітніх глобальних ідей; 3. розгортання емпіричних глобальних досліджень; 4. пошук нових ідей, концептів, методів у поєднанні з вітчизняними історіографічними традиціями; 5. створення українського метанаративу у вигляді реконструкції процесів взаємодії людей, культур, традицій, політичних і соціальних рухів, релігійних, етнічних, національних ідентичностей, трансфер технологій, ідей, товарів, опис різних форм модернізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бентли Дж. Образы всемирной истории в научных исследованиях XX века // Время мира. Альманах. Выпуск 1. 1998. С. 27-66.
2. Иггерс Г., Ван Э. (при участии С.Мукерджи). Глобальная история современной историографии / пер. с англ. О.Воробьевой. Науч. ред. М.Кукарцева. Москва, 2012.

3. Ионов И. Н. Глобальная история, универсальная этика и основания для оптимизма // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 75-92.
4. Колесник Ірина. Глобальна історія. Історія понять. Київ: НАН України; Інститут історії України, 2019.
5. Тоштендаль Рольф. Профессионализм историков становится глобальным? // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX – XXI вв. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 93-109.
6. Eisenstadt S. N. Multiple Modernities. *Daedalus*. 2000. Vol. 129. № 1. 1-29.
7. Domanska Ewa. Historia w epoce antropocenu w Boucheron P, Gradwohl P. Spotkanie ze światem II. Dialog polsko-francuski / tłumaczenie E Brzozowska Warszawa. 2015, s. 177-189.
8. O'Brien Patrick. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history. *Journal of Global History*. 2006. № 1. P. 3-39.
9. Osterhammel Jurgen. *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014.